

ПЕРЕДМОВА

Незважаючи на підписання у березні 1921 р. Ризького мирного договору між РСФСР і УСССР з одної сторони та Польщею з другої, наслідками якого стали поділ України і визнання Польщею УСССР, на території радянської України розгортався антибільшовицький повстанський рух під гаслом відновлення УНР.

Підготовка до загального антибільшовицького повстання в Україні розпочалася ще в листопаді 1920 р., коли для організації активних партизанських виступів у ворожому запіллі було залишено кілька тисяч козаків і старшин Армії УНР. За таємними міжурядовими угодами з території Польщі у лютому–листопаді 1921 р. повстання готував очолюваний генералом Ю. Тютюнником Партизансько-повстанський штаб при Головній команді військ УНР (ППШ), а з території Румунії у травні–листопаді — очолюваний генералом А. Гулим-Гуленком штаб Південної групи військ УНР. У самій Україні в березні–червні діяв створений місцевими патріотами та визнаний ППШ Центральний український повстанський комітет (Цупком).

У другій половині 1921 р. чекістами та військовими частинами Червоної Армії було ліквідовано Цупком, більшість місцевих повстанських комітетів, підпільних груп і повстанських загонів. А невдала організація і провал Листопадового рейду Армії УНР похитнули віру населення в дієздатність уряду УНР та позбавили повстанців подальшої військової підтримки.

Важливим джерелом історії національно-визвольного повстанського руху початку 20-х рр. минулого століття є документи радянських органів державної безпеки, зокрема архівно-кримінальні справи на його учасників. Ці документи яскраво свідчать про те, що так званий «петлюрівський політичний бандитизм» 1921 р. відзначався масовістю, користувався ши-

рокою підтримкою більшої частини населення та підпорядковувався потужним повстанським центрам, тобто становив справжню загрозу утвердженню більшовицької влади в Україні.

Значну частину справ фонду № 6 на реабілітованих учасників повстанського руху за відновлення УНР у 90-х роках минулого століття було передано Галузевим державним архівом Служби безпеки України (ГДА СБУ) на постійне зберігання до Центрального державного архіву громадських об'єднань та обласних державних архівів, що призвело до розпорошеності унікальних архівних фондів. Водночас усі справи фонду № 5 на повстанців, яким відмовлено в реабілітації (таких переважна більшість), і надалі зберігаються в ГДА СБУ та його регіональних архівних підрозділах. Джерела обох фондів із цієї теми потребують належного опрацювання, аналізу та систематизації.

Анотований покажчик документів ГДА СБУ «Національно-визвольний повстанський рух в Україні наприкінці 1920–1921 рр.» є першим науково-довідковим виданням у визначеному напрямі дослідницької діяльності. Джерельною базою для анотацій стали документи архівно-кримінальної справи «Петлюрівські отамани» (Ф. 5. — Спр. 66646 у 29 томах). Її зібрано в Москві співробітниками УСО ГУГБ НКВД СРСР 1936 р. за наказом НКВД № 00242 з окремих справ 1920–1925 рр. провадження.

За досліджуваною справою проходять 114 осіб. Це керівники й емісари закордонних повстанських центрів, отамани і козаки, члени родин та люди з близького оточення підпільників і повстанців, а також звичайні селяни, запідозрені у підтримці «політбандитів». Участь вісімнадцяти з них у повстанському русі кінця 1920–1921 рр. є незаперечною, документально підтвердженою.

До покажчика внесено документи стосовно командувача Першої (Південної) групи військ УНР А. Гулого-Гуленка; командувача Другої групи Ф. Артеменка (отаман Орлик), його помічника Я. Хоменка (сотник Смутненко), козаків Ф. Ноги та

П. Фесюка; начальників Першого та П'ятого районів Південної групи полковника Й. Пшоника й отамана С. Заболотного, а також емісарів штабу цієї ж групи М. Чеховича (отаман Гуляй-Біда) та М. Усатого; І. Грисюка (отаман Гайовий, що був у підпорядкуванні отамана Орлика) та його козаків Г. Олійника, П. Олійника, Т. Андраша; начальника розвідки ППШ у м. Києві полковника В. Алексеєва та емісарів ППШ на Київщині М. Афанасєва та М. Куценка, а також К. Миколаєнка — вчителя с. Кожанка Білоцерківського повіту і голови місцевої «Просвіти», який переховував у власному будинку М. Куценка. Біографічні довідки про названих осіб подано перед відповідними слідчими і судовими документами.

Документи стосовно фігурантів справи, які брали участь у національно-визвольному русі раніше досліджуваного періоду (отамани С. Гризло, О. Гончар та М. Шляховий) або пізніше (окремі повстанці отамана Гайового), до анотованого покажчика не вносилися. Головними провинами сімей та близького оточення активних повстанців і підпільників був сам факт родинних і близьких стосунків та їх приховування від влади. Останніх, як і запідозрених у підтримці повстанців селян, ув'язнено на незначний термін або ж звільнено за недоведеністю їхньої провини і поставлено на облік. Розплата за «старі гріхи» за ними прийде пізніше. Однак Зінаїду Алексеєву було розстріляно у 1922 р. Вона розділила долю свого чоловіка — полковника В. Алексеєва.

До покажчика внесено велику кількість документів, які за часом їх створення не підпадають під визначені хронологічні рамки, але відтворюють попередню діяльність учасників повстанського руху та подальші репресії щодо них. Внесено також окремі слідчі документи стосовно П. Фесая, М. Харченка і П. Піонтека, де висвітлено факти надання ними епізодичної допомоги В. Алексеєву у зборі оперативної інформації. Зазначених осіб 1922 р. було засуджено до розстрілу. Певні відомості про них наведено не в біографічних довідках, а в посиланнях.

Загалом анотовано 647 документів. Різні за походженням, формою і змістом вони складають розгорнуту структуру, що вміщує розділи, підрозділи та рубрики. Первинний поділ відображає основне походження документів: повстанське, радянське та сучасне.

До першого розділу внесено 194 анотації. Зібрана чекістами на фігурантів справ багата доказова база їхніх «контрреволюційних злочинів» дає змогу розподілити наявні повстанські документи на три підрозділи. Окремо виділено 28 документів Партизансько-повстанського штабу; 31 документ повстанських комітетів, груп та загонів; а також 135 документів учасників повстанського руху. Найпереконливіші «речові докази» містять слідчі справи на отаманів Орлика та Гайового.

Наступний поділ на рубрики відображає види документів. З урахуванням наявності та чисельності документів того чи іншого виду у першому підрозділі першу рубрику утворили 19 нормативно-розпорядчих, а другу — 9 інформаційно-статистичних та пропагандистських документів. У другому підрозділі в першу рубрику об'єднано 12 нормативно-розпорядчих та звітних документів, а в другу — 19 пропагандистських. Третій підрозділ — складніший за структурою і багатший за наповненням. Він вміщує 135 анотацій, розбитих на 3 рубрики: особисті документи (72); щоденники, твори, листування, фотографії (23); писемні свідчення, звернення, розписки репресованих (40). Документи останньої рубрики, підготовлені рукою А. Гулого-Гуленка, С. Заболотного, В. Алексеєва, інших як незламних, так і скорених чекістами борців за відновлення УНР, відокремлено від слідчих, щоб підкреслити їхнє авторство.

Найпоказовішими документами першого розділу є адресовані провідникам повстанського руху накази й інструкції Цивільного керування ППШ щодо організації влади на звільненій від ворога території України; мапи Київської губернії та російських залізниць, а також листи, накази, відозви і посвід-

чення повстанців, вилучені під час арешту пораненого отамана Орлика, його фотокартка; посвідчення, фотокартки, розписки і листування отамана С. Заболотного, полковника Й. Пшоника та генерал-хорунжого А. Гулого-Гуленка. На жаль, значна частина документів повстанського походження збереглася лише у відтворених чекістами копіях.

Другий розділ відображає документи карально-репресивної системи УССР про боротьбу з повстанським рухом за відновлення УНР. До нього внесено загалом 443 анотації. Переважна більшість представлених у розділі документів є оригінальними. Частина з них засвідчена підписами відомих осіб як репресованих провідників повстанського руху (А. Гулий-Гуленко, Ф. Артеменко, С. Заболотний, Й. Пшоник, І. Грисюк), так і керівників ВУЧК–ГПУ УССР (В. Балицький, Ю. Євдокимов, С. Дукельський, О. Євгенєв). Швидкому та якісному дослідженню цінних рукописних оригіналів пошкоджених часом документів сприяло непоодинокє їх дублювання завіреними та незавіреними машинописними копіями. Про наявність таких копій в анотаціях зазначено.

Поділ другого розділу проведено за аналогією з першим: на підрозділи — за походженням документів, а далі на рубрики — за їх видами. Визначено два джерела походження радянських документів: органи ВУЧК–ГПУ–НКВД УССР та суду і радянські установи, міліція та військові частини. На рубрики поділено лише вміст першого підрозділу, який становить 413 анотацій — більшість із загальної кількості. Аналіз цих документів допомагає розкрити складові механізми діяльності радянських каральних та судових органів. Три рубрики підрозділу вміщують документи: інформаційно-статистичні та розпорядчі; слідчі, судові та касаційні; оперативні. Матеріали першої та третьої рубрик нерідко зустрічаються поміж слідчими, але окремі пакети і навіть цілі томи вони утворюють у справах на генерала А. Гулого-Гуленка, полковника В. Алексєєва, а також отаманів Орлика, Гайового і Левченка.

До першої рубрики внесено 79 анотацій. Це підготовлені чекістами меморандуми, доповідні записки, рапорти, повідомлення, інформаційно-статистичні довідки і звіти, а також відомче листування між керівними та підпорядкованими органами ВУЧК–ГПУ УССР та суду щодо переміщення оперативних і слідчих матеріалів, прийняття рішень за справами.

У листуванні про ведення боротьби з «петлюрівським бандитизмом» і слідство стосовно захоплених отаманів брали участь перші особи ВЧК, ВУЧК–ГПУ УССР, ВУЦИК, СНК та Верховного суду УССР. Яскравими прикладами цього є доповідна ВУЧК від 23 листопада 1921 р. про відбиття наступу із території Румунії на м. Тирасполь «банди петлюрівського полковника Й. Пшоника» та загрозиливу оперативну обстановку в регіоні, адресована начальнику СОУ ВЧК В. Менжинському і голові СНК УССР Х. Раковському, а також інформування від 29 серпня 1925 р. надзвичайною сесією Харківського окружного суду про вирок, винесений Й. Пшонику, ВУЦИК та Верховного суду УССР.

Друга рубрика першого підрозділу вміщує 221 анотацію і має власний структурний поділ. Виокремлено матеріали низки слідчих справ у порядку їх укладання 1936 р. Так, першими упорядковано матеріали за слідчою справою на повстанців отамана Гайового (тт. 2–7), наступними — на повстанців отамана Орлика (тт. 8–11) і т.д.

Документи рубрики висвітлюють не лише діяльність слідчих органів ВУЧК–ГПУ УССР і судових інстанцій у першій половині 1920-х рр. стосовно заарештованих учасників повстанського руху, але й встановлені слідством докладні цінні відомості про організацію та масштаби цього руху в Україні. Так, слідчі матеріали на А. Гулого-Гуленка, Й. Пшоника, М. Усатого, М. Чеховича, С. Заболотного та М. Китайського — цінне комплексне джерело з вивчення структури та діяльності штабу Південної групи військ УНР, історії повстанського руху в регіоні.

Вивчення слідчих документів переконує у жорстокості методів роботи органів ВУЧК–ГПУ УССР. Уже тоді, принаймні Білоцерківським відділенням КГО ГПУ УССР, засто-

совувалися засоби фізичного впливу на заарештованих, про що свідчать матеріали слідства стосовно К. Миколаєнка за справою на отамана Гайового.

Не менш підступними були і засоби психологічного впливу чекістів на особу, які в комплексі з попередніми оперативними й агітаційними заходами дали змогу отримати від частини підслідних не лише потрібні зізнання, але й пропозиції про використання їх в оперативній роботі, зокрема від М. Чеховича — у грудні 1921 р., М. Китайського — у березні 1922 р., А. Гулого-Гуленка — у липні 1922 р. та М. Усатого — у грудні 1924 р. Однак оперативне й ідеологічне використання частини з них лише затримало в часі їх жорстоке покарання за старі провини. Більшовицька тоталітарна держава було нещадною навіть до скорених ворогів, вбачаючи в них потенційну небезпеку.

Інші провідники повстанського руху, зокрема Ф. Артеменко, Я. Хоменко, І. Грисюк, Й. Пшоник і С. Заболотний, під слідством поводитися гідно. Останньому вдалося втекти із слідчого ізолятора ВУЧК у м. Харкові. Інших як «невиправних ворогів» радянської влади було засуджено до розстрілу.

Саму суть діяльності органів ВУЧК–ГПУ УССР, а не її констатацію відображають документи третьої рубрики — оперативні. Анотовано 113 таких документів. Більшу їх частину становлять матеріали оперативної розробки КГЧК начальника розвідки УНР у м. Києві полковника В. Алексеєва, проведеної у жовтні 1921 р. — лютому 1922 р., а також оперування у березні–травні 1922 р. на Поділлі під прикриттям «Другого Надбужанського загону отамана Лютого» групи секретних співробітників Гайсинського політбюро, завданням якої була ліквідація повстанського загону отамана Левченка.

Внесені до другого підрозділу 30 документів радянських установ, міліції та військових частин розкривають, перш за все, характер їх стосунків з органами ВУЧК–ГПУ УССР і суду, а також питання підпорядкування та компетенції різних державних інституцій.

Третій розділ вміщує 10 анотацій документів про реабілітацію фігурантів справи «Петлюрівські отамани». Більшості отаманів та значній частині козаків до цього часу відмовлено в реабілітації. Якщо 1989 р. таке рішення щодо повстанців отамана Гайового (решта справ навіть не розглядалась) відповідало радянському судочинству, то аналогічні висновки та їх аргументація українського правосуддя 1994 р. відображають суттєві недоліки сучасного законодавства та неадекватне ставлення Української держави до борців за її незалежність.

Документи в рубриках упорядковано за хронологією, а в разі збігу дат створення документів — у порядку їх розташування в досліджуваній справі. Біографічні довідки на фігурантів групових слідчих справ упорядковано в послідовності використаних у справі документів. Документи рубрик підрозділу 1.3 описано за персоналіями в алфавітному порядку й розташовано за хронологічним принципом. Правопис та пунктуацію наведених у лапках назв документів адаптовано до вимог сучасної української мови.

Результатами наступних праць науково-довідкового напрямку за представленою темою вбачаються покажчики архівно-кримінальних справ на нереабілітованих і реабілітованих учасників визвольних змагань (фонди № 5 і 6 ГДА СБУ). В перспективі планується дослідження матеріалів інших фондів ГДА СБУ й архівів тимчасового зберігання регіональних управлінь СБУ.

Оприлюднення широких масивів документально виваженої, правдивої персональної інформації про старшин і козаків, отаманів і рядових повстанців, які на початку 1920-х рр. під гаслом відновлення УНР зі зброєю в руках боролися за повернення втраченої державності, має прискорити процес їхньої реабілітації та підготувати широкий загал до адекватного сприйняття цього акту. Якнайшвидше повернення національним героям їхнього доброго імені є святим обов'язком відродженої української нації, насамперед науковців.

В'ячеслав Василенко